

Bert van den Brink

Rechtvaardigheid voor een voorbije tijd?

De Academische Boekengids 36, december 2002, pp. 15-16.

John Rawls bleek de ideale woordvoerder voor het links-liberale gedachtegoed. Zijn filosofische rechtvaardiging van de verzorgingsstaat legde het intellectuele fundament voor de politieke discussies van vandaag. Rawls overleed in november 2002.

Het Amerika van de jaren vijftig en zestig van de vorige eeuw had twee gezichten. Het waren tijden van vrij ondernemerschap, welvaarts groei en een hoge vlucht van de nog jonge consumptiemaatschappij, maar ook van McCarthy's communistenjacht, van racisme en rassenrellen, de burgerrechtenbeweging, de culturele revolutie tegen het burgerlijke establishment en de oorlog in Vietnam. Economische vrijheid en voorspoed voor grote ondernemers en voor de burgerlijke middenklasse gingen gepaard aan machtspolitiek, intolerantie jegens andersdenkenden en juridische, economische en politieke ongelijkheid voor grote groepen burgers. Het was in deze tijd dat John Rawls (1921) zijn belangrijkste werk schreef, *A Theory of Justice*, dat te begrijpen is als een poging een rechtvaardiging te geven voor een samenleving waarin economische vrijheid en voorspoed gepaard zouden gaan aan sociale en culturele tolerantie, gewetensvrijheid, juridische, economische en politieke gelijkheid voor alle burgers, en een op morele principes geënte politiek. Toen het boek in 1971 verscheen, was progressief Amerika naarstig op zoek naar een filosofische rechtvaardiging van dat ideaal. Rawls leverde die rechtvaardiging en wordt inmiddels vrij algemeen beschouwd als de belangrijkste politiek filosoof van de tweede helft van de twintigste eeuw.

Afkomstig uit de hogere klassen van de conservatieve zuidelijke staten van de Verenigde Staten, werd hij de meest invloedrijke theoreticus van een progressieve, links-liberale visie op de welvaartsstaat. Hoe bescheiden en sympathiek Rawls zich in gesproken en geschreven woord altijd heeft opgesteld, zijn theoretische doelstellingen waren nooit werkelijk bescheiden. Zo zoekt hij in *A Theory of Justice* naar niet minder dan 'de meest gepaste morele basis voor een democratische samenleving'. Ook zijn eigen inschatting van de resultaten van zijn boek was niet bescheiden. Op de laatste pagina stelt Rawls dat zijn afwegingen het mogelijk maken de menselijke situatie *sub specie aeternitatis* - 'niet slechts vanuit alle sociale, maar ook vanuit alle temporele gezichtspunten' - te beschouwen. Rawls meende een contract voor een rechtvaardige samenleving te hebben opgesteld dat eeuwigheidswaarde bezat.

In politiek en sociaal-economisch opzicht onderbouwde Rawls een sociaal-liberale welvaartsstaat. Hij deed dit niet met behulp van pragmatische, maar met morele argumenten. Een pragmatisch argument kijkt naar wat werkt. Zo werd door sommigen betoogd dat gelijke rechten voor zwarten uiteindelijk gunstig zou zijn voor sociale orde en economische voorspoed. Tegen dergelijke pragmatische visies - ongeacht of ze vóór dan wel tegen grotere gelijkheid waren - bracht Rawls direct aan het begin van zijn boek in: 'In een rechtvaardige samenleving staan de vrijheden van gelijkbetrokken burgers niet ter discussie; in de wet vastgelegde rechten zijn niet onderhevig aan politieke onderhandelingen of een optelsom van sociale belangen.' Daarmee koos hij voor de meest principiële benadering van politieke rechtvaardigheid, namelijk die van een plichtsethiek, die onvoorwaardelijk respect eist voor ieder persoon. Pragmatische of utilitaristische afwegingen leggen volgens Rawls niet genoeg gewicht in de schaal om de noodzaak van respect voor de vrijheid en gelijkheid van iedere individuele burger te kunnen aantonen. De hoogste morele plicht, zo stelt Rawls naar zijn voorbeeld Immanuel Kant, bestaat erin personen altijd als doel op zichzelf en nooit slechts als middel te behandelen. Rechtvaardigheid staat niet toe dat de voorspoed van velen wordt gekocht met het lijden van enkelen. Wie zo'n rekensom wel maakt, offert de belangen van individuen op aan die van het collectief. Ieders leven is van gelijke morele waarde, en daarom is een dergelijke rekensom moreel niet te verantwoorden.

Rawls' boodschap was in de Verenigde Staten van 1971 in haar morele onkreukbaarheid radicaler dan ze voor ons wellicht lijkt. Ook vanwege de filosofische claim dat het hier niet zomaar om één politieke ideologie naast andere ging, maar om een visie met eeuwigheidswaarde, waarmee ieder redelijk mens zou moeten kunnen instemmen. Rawls beriep zich daarbij, retorisch uiterst slim, op de traditie van het sociaal contract, dat via het werk van John Locke (1632-1704), Jean-Jacques Rousseau (1712-1778) en Immanuel Kant (1724-1804) een grote invloed heeft uitgeoefend op de westerse politieke verbeelding.

Binnen de traditie van het sociaal contract wordt ervan uitgegaan dat personen van nature (of vanwege het door God gegeven natuurrecht, of vanwege de morele wet) vrij en gelijk zijn. Als vrij wezen heeft de mens het recht over zichzelf te beschikken. Als gelijke is de mens, ongeacht sociale positie en talenten, wat de morele waarde van zijn leven betreft nooit ondergeschikt aan een ander. Daar alle mensen vrij en van gelijke morele waarde zijn, komt het recht op zelfbeschikking gelijkelijk aan ieder mens toe. Mensen leven nu echter, of zij willen of niet, in sociale verbanden. Hun natuurlijke recht op zelfbeschikking zal daarbij altijd op datzelfde recht van anderen stuiten. Daardoor kunnen de meest afschuwelijke conflicten ontstaan, zoals Thomas Hobbes al in zijn *Leviathan* (1651) zo indringend had beschreven. Mensen behoeven daarom een verbindende overeenkomst, een contract, dat in het belang van allen vastlegt welke regels het sociale en politieke leven moeten organiseren.

Een sociaal contract is altijd hypothetisch van aard. Het doet een voorstel tot maatschappelijke ordening waarvan wordt aangenomen dat ieder redelijk mens ermee zou moeten kunnen instemmen. Dat werkt ongeveer als volgt. Ten eerste wordt betoogd dat ieder mens van nature over de gave van de rede beschikt en dat zijn basisbehoeften vrijheid, kansengelijkheid en veiligheid zijn. Ten tweede wordt aangetoond dat genoemde basisbehoeften in gedrang komen in een imaginaire 'natuurtoestand', of in een gegeven, onrechtvaardige samenleving. Ten derde wordt gesteld dat er een staat denkbaar is die zich als hoogste taak stelt deze behoeften van mensen te respecteren. Ten vierde wordt betoogd dat ieder redelijk mens zou instemmen met een contract dat burgers het recht geeft de bescherming van een dergelijke staat te genieten. Ten slotte wordt gesteld dat ieder redelijk mens zijn recht op zelfbeschikking vrijwillig zal laten inperken door de wetten van een rechtvaardige staat.

Hypothetische contractsargumenten stellen ons in staat kritisch na te denken over wat we in moreel en politiek opzicht werkelijk willen - of zouden moeten willen. Hun ontwerp sluit naadloos aan bij een van de meest gebruikte retorische strategieën in de politiek; die van het contrasteren van een gegeven situatie met een imaginaire, waarmee de belangen van burgers beter gediend zijn. Dit is een grote, direct herkenbare sterkte van de contracttraditie. Een zwakte is dat de hypothetische argumenten weliswaar voor alle mensen bindende afspraken willen vastleggen, maar dat zij op veel onzekere, zelfs controversiële aannames berusten. De enorme verschillen tussen de sociale contracten zoals voorgesteld door de liberaal Locke en de republikein Rousseau zijn, bijvoorbeeld, te begrijpen vanuit verschillen in de gebruikte aannames over de natuur, de redelijkheid, het zelfbeschikkingsrecht en de werkelijke belangen van mensen. Lockes mensbeeld was optimistisch, economisch, pragmatisch en protestants van aard. Zijn ideale samenleving was een drukke marktplaats van vrije, individualistische ondernemers, die de kerk van hun eigen keuze bezochten. Rousseaus mensbeeld was tamelijk pessimistisch, niet bijster kerkelijk en heel politiek van aard. Zijn ideale samenleving was een uiterst gedisciplineerde, collectivistische democratie, waarbinnen de politiek zelf tot religie werd. Het hypothetische karakter van sociale contracten laat kennelijk ruimte voor steeds weer verschillende, uiteindelijk door tijd, plaats en filosofisch temperament bepaalde idealen of zelfs utopieën. Tegenover deze denktraditie rijst al snel de vraag hoe bindend en universeel een sociaal contract werkelijk is.

Rawls ondernam in *A Theory of Justice* een poging een werkelijk ahistorisch en universeel bindend argument voor een rechtvaardige constitutie voor staat en samenleving te ontwikkelen. Dit argument moest het gevaar van ideologische partijdigheid zien te ontlopen. Daartoe gebruikte hij een inmiddels beroemd gedachte-experiment dat uitgaat van een 'uitgangspositie' waarin vrije en gelijke personen zich de vraag stellen hoe een rechtvaardige constitutie eruit zou zien. Omdat contracttheorieën zo vaak bepaalde mensbeelden, talenten, vaardigheden, klassen en levensbeschouwingen hadden bevoordeeld, ontdeed Rawls de contractpartijen in de uitgangspositie van alle kennis over hun concrete maatschappelijke stand. Een 'sluier van onwetendheid' ontnam hun het zicht op dergelijke factoren.

De contractpartijen weten van zichzelf en van anderen niet of zij rijk zijn of arm, religieus of ongelovig, blank of zwart, hoog- of laagbegaafd, ondernemend of lui, etc. Wel beschikken zij over uitgebreide kennis van sociale, psychologische en economische wetten en theorieën. Ook weten ze achter hun sluier van onwetendheid dat zij in de werkelijke samenleving bepaalde fundamentele 'sociale goederen' nodig hebben: rechten en vrijheden, kansen en invloed, inkomen en welvaart en voldoende aanleiding tot zelfrespect. Kortom: de contractpartijen weten in het algemeen wat voor leden van de samenleving van belang is, maar zij kennen niet hun concrete positie binnen die samenleving.

Volgens Rawls zouden redelijke personen in een dergelijke situatie kiezen voor een rechtvaardigheidsopvatting die hen, ongeacht hun maatschappelijke positie, zo veel mogelijk rechten toekent op het behartigen van de eigen materiële en immateriële belangen. Hier geeft het liberale principe van zo groot mogelijke zelfbeschikking dus de doorslag. Het principe van individuele vrijheid zouden de contractpartijen koppelen aan het principe van gelijke sociale en economische kansen. Ten slotte zouden de contractpartijen erop toezien dat ze op de solidariteit van hun medeburgers kunnen rekenen, in geval ze in een onbevoorrechte positie zouden belanden. Dit zou bij voorkeur kunnen geschieden door een progressieve belastingheffing en door herverdeling van de daardoor verzamelde middelen. Resultaat van dit alles: een filosofische rechtvaardiging van een links-liberale welvaartsstaat.

Na ruim dertig jaar is de invloed van Rawls' theorie binnen het politiek-filosofische debat nog altijd enorm. De verklaring voor zijn succes is niet alleen dat *A Theory of Justice* een geweldig boek is, maar ook *the right book at the right time*. Het is in toon zowel radicaal egalitair als sterk individualistisch. Bovendien verliest het zich niet in blind antiburgerlijk utopisme. Daarmee raakte het precies de geest van de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw, waarin burgerlijke waarden niet zozeer werden onderuitgehaald, als wel van een nieuwe ideologie van egalitair individualisme werden voorzien. Daar de ethische en politiek-filosofische debatten van de laatste decennia in belangrijke mate reflecties waren op het erfgoed van de jaren zestig en zeventig, is het niet verwonderlijk dat Rawls' werk steeds in het centrum van die debatten heeft gestaan.

Uit rechts-liberale hoek is wel vernomen dat Rawls' theorie klassiek-liberale en kapitalistische noties als 'verdienste' en 'individuele verantwoordelijkheid' onnodig opoffert aan een door de staat gecoördineerd medelijden met zwakkeren. De eveneens in 2002 overleden Robert Nozick was met zijn boek *Anarchy, State and Utopia* (1974) een invloedrijk wegbereider van deze kritiek, en aanjager van debatten over de hervorming van de verzorgingsstaat van de jaren tachtig en vroege jaren negentig.

Een tweede hoofdstroom in de kritiek op Rawls is communitaristisch van aard. Gemeenschapsdenkers als Michael Sandel (*Liberalism and the Limits of Justice*, 1982) en Charles Taylor (*Philosophical Papers II*, 1985) stelden dat het individualistische aspect van Rawls' theorie het egalitaristische aspect in de weg staat. In Rawls' gedachte-experiment van de uitgangspositie vragen geïsoleerde individuen zich in egocentrische zin af wat voor hen, onder alle maatschappelijke omstandigheden, de gunstigste rechtvaardigheidsopvatting zou zijn. Ze rekenen daarbij, voor het geval dat het nodig mocht zijn, op de solidariteit van derden. Maar van wie, vragen de gemeenschapsdenkers, zouden hyperindividualistische, egocentrisch argumenterende personen in de werkelijke samenleving eigenlijk solidariteit kunnen claimen? Als het Rawls met de egalitaristische solidariteit ernst is, zo stelde met name Michael Sandel, dan zou hij ook ernst moeten maken met een minder individualistische visie op mens en maatschappij. Rawls' theorie zou een visie veronderstellen volgens welke mensen zich oprecht op elkaar betrokken voelen. In deze kritiek op Rawls herkennen we elementen van de vaak anti-liberale roep om solide normen en waarden, die in de jaren tachtig en negentig wereldwijd aanzienlijke politieke macht vergaarde.

Waar het eerste debat uiteindelijk vooral een praktische en economische puzzel blijft - hoe verdelen we de buit van de vrijemarkteconomie - is het tweede debat van fundamenteel filosofisch belang. Het stelt de vraag hoe de morele verbondenheid tussen mensen met verschillende maatschappelijke en levensbeschouwelijke achtergronden dient te worden begrepen. Heeft Rawls uiteindelijk, ondanks al zijn inspanningen, toch een ideologisch partijdige theorie opgesteld? Het wereldpolitieke landschap maakt de laatste jaren in ieder geval duidelijk dat de droom van het einde van de politieke geschiedenis door de ultieme overwinning van het liberalisme op andere ideologieën, voorbij is. Waar Rawls' liberalisme in de jaren zeventig werd gevierd als een overwinning op de dwangbuis van traditie en onderdrukking, wordt het intussen door velen verantwoordelijk gehouden voor het verdwijnen van morele banden, geborgenheid in tradities en zelfs voor de onderdrukking van 'andere' culturen.

Daarmee belanden we bij het derde - pluralistische of multiculturele - bezwaar tegen Rawls' theorie, dat hij in *Political Liberalism* (1993) heeft trachten te beantwoorden. Verdedigers van maatschappelijk pluralisme en multiculturalisme stellen dat het liberalisme een zelfkritische omgang dient te vinden met zijn sterk westerse, individualistische en seculiere oriëntatie. Onder het mom van onpartijdigheid zou de liberale rechtsstaat namelijk westerse waarden aan niet-westerse culturen opleggen. Juist liberale auteurs als Richard Rorty (*Contingency, Irony and Solidarity*, 1989) en Will Kymlicka (*Multicultural Citizenship*, 1995) hebben betoogd dat Rawls er goed aan had gedaan de aanspraak op universaliteit en eeuwigheid van zijn sociaal contract te laten vallen. In plaats daarvan had hij zijn liberalisme als een politieke zienswijze moeten verdedigen die weliswaar in de westerse wereld is ontstaan, maar die het potentieel bezit om de rechtvaardigheidsopvattingen en behoeften van mensen uit niet-westerse culturen verre gaand in zich op te nemen. In *Political Liberalism* en in *The Law of Peoples* (1999) heeft Rawls getracht zijn theorie in die richting verder te ontwikkelen. In het eerste van die boeken buigt hij zich over de vraag hoe het liberalisme met maatschappelijk pluralisme en multiculturaliteit dient om te gaan. In het tweede zoekt hij een weg om zijn rechtvaardigheidstheorie op het volkenrecht toe te passen.

Waar *Political Liberalism* binnen het vakgebied inmiddels als een van de meest invloedrijke boeken van de jaren negentig geldt, is niet te verwachten dat *The Law of Peoples* die status zal bereiken. Het wordt eerder gezien als een bewijs dat het tijdperk Rawls definitief voorbij is - Rawls' ideeën begonnen langzamerhand ouderwets aan te doen en de meester leek veel van zijn argumentatieve strengheid en kracht te hebben verloren. Latere generaties zullen het werk van John Rawls waarschijnlijk lezen zoals wij nu het werk van Locke, Rousseau en Kant lezen; als getuigenis van de hoogste morele aspiraties en politieke idealen van een roerig tijdperk. Ze zullen zich, zoals wij bij die klassiekers, vergapen aan Rawls' stijl, denkvermogen en visie. Ze zullen zijn werk gebruiken als inleiding tot laat-twintigste-eeuws politiek idealisme. Ze zullen er een sociaal contract voor onze tijd in vinden. Het links-liberale gedachtegoed had zich geen betere woordvoerder kunnen wensen.

Bert van den Brink is onderzoeksfellow van de KNAW aan de Faculteit der Wijsbegeerte, Universiteit Utrecht.

Literatuur:

Zoals Rawls' werk van voor *A Theory of Justice* (Harvard University Press, 1971) vrijwel uitsluitend een voorbereiding op dat ene boek was, is zijn latere werk vrijwel uitsluitend een verdere uitwerking van de in zijn eerste boek ontwikkelde visie, en de vele debatten die erdoor in het leven werden geroepen. De ontwikkeling van Rawls' denken is uitstekend te reconstrueren door zijn belangrijkste artikelen uit de jaren 1951 tot 1998 in volgorde van publicatie te lezen. Zie John Rawls, *Collected Papers*, onder redactie van Samuel Freeman (Harvard University Press, 1999). Wie daarbij dan ook *A Theory of Justice* en zijn tweede volledige boek, *Political Liberalism* (Columbia University Press, 1993) leest, krijgt een goed overzicht. In de laatste jaren is er een tot boek opgewaardeerd essay over internationale rechtvaardigheid verschenen, *The Law of Peoples* (Harvard University Press, 1999), alsmede Rawls' hoorcolleges over ethiek, *Lectures on the History of Moral Philosophy* (red. Barbara Herman, Harvard University Press, 2000), en een door Rawls op onderdelen herschreven en becommentarieerde versie van zijn voornaamste theoretische stellingnames, *Justice as Fairness* (red. Erin Kelly, Harvard University Press, 2001). Het laatstgenoemde werk is vooral van belang voor tekstexegeten. De andere twee boeken

zijn interessant voor een breder filosofisch publiek, maar halen nergens het niveau van *A Theory of Justice*, *Political Liberalism*, en de *Collected Papers*. Men kan zich bij de recente stortvloed aan publicaties van de toen al enige tijd zieke Rawls niet aan de indruk onttrekken dat zijn uitgever en enkele van zijn leerlingen er alles aan gelegen was nog voor zijn dood het complete werk op orde te hebben.